

ქართველი ქალების ადგილი და როლი საეკლესიო გალობის ისტორიაში¹

თამარ ჩხეიძე

საკვანძო სიტყვები: ქართული გალობა, ქალი-ჰიმნოგრაფი, ქალთა გალობა, წარჩინებული ქალები, სამთავროს მონასტერი

საეკლესიო გალობა, ხალხურ სიმღერასთან ერთად, ქართული ეროვნული იდენტობის განუყოფელი ნაწილია და განსაკუთრებული ზრუნვისა და პატივისცემის ობიექტს წარმოადგენდა საქართველოში. ქართველთა ისტორიაში კარგად ჩანს გალობის სიყვარული, კრძალვა და პატივისცემა სოციალური წრის, სტატუსის, თუ გენდერისგან განურჩევლად. გალობისადმი ქართველის ამგვარმა დამოკიდებულებამ განაპირობა „მრავალჭირნახული“ ტრადიციის გადარჩენა და ამ საგანძურის დღემდე მოტანა.

სტატიაში განხილული და შეფასებულია ქართველი ქალების (საერო და სასულიერო პირთა) როლი და მნიშვნელობა ჰიმნოგრაფიის ისტორიაში, გალობის ტრადიციის დაცვის, გავრცელების, მეცნიერული და პრაქტიკული შესწავლის საქმეში ისტორიულ წარსულსა და თანამედროვეობაში; წარმოდგენილია ქალისა და ქრისტიანული ლიტურგიკული პრაქტიკის მიმართება, ნაჩვენებია დედათა მონასტრების როლი და ჰიმნოგრაფ-ქალთა მოღვაწეობის მნიშვნელობა, წარჩინებულ ქალთა ადგილი გალობის ხელოვნების განვითარებაში, უახლესი წარსულისა და თანამედროვე სამგალობლო პრაქტიკაში ქალთა ჩართულობის თავისებურებები.

საეკლესიო ტრადიციამ და მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ დაკანონებულმა ქალთა რელიგიურ-უფლებრივმა მდგომარეობამ პირდაპირ განსაზღვრა ქალის ადგილი ეკლესიისა და სამგალობლო ხელოვნების ისტორიაში. შუა საუკუნეების ეკლესიაში ქალთა უფლებრივი მდგომარეობა საეკლესიო ღვთისმ-

სახურებაში მართალია შეზღუდული იყო, თუმცა არა ქრისტიანობის დასაბამიდან. ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში ქალები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქრისტიანობის გავრცელებაში და მოწინავე პოზიციებიც ჰქონდათ. მამაკაცისა და ქალის დასაბამიერი თანასწორობა ცხადად იკითხება წმიდა წერილში და გაცხადებულია წმიდა მამების სწავლებებში. წმიდა მოციქული პავლე გალატელთა მიმართ ეპისტოლეში საუბრობს ხატზე, რომელიც ყველა მორწმუნეში აღიბეჭდება ნათლობის შემდეგ და ეს ხატი ყოველგვარ ეთნიკურ, სოციალურ თუ სქესობრივ განსხვავებაზე მაღლა დგას: „არა არს ჰურიანება, არცა წარმართება; არა არს მონი თქუენ ყოველნი ერთ ხართ ქრისტე იესუსს მიერ“ (გალატ. 3, 28). იგივე დამოკიდებულება იკითხება კაბადოკიელ მამათა საღვთისმეტყველო შრომებში: „ერთი არს მამათა და დედათა შემოქმედი, ერთია თიხა, ერთია სიკვდილი და ერთი - აღდგომა“.² მაგრამ ლიტურგიკულ ცხოვრებაში ქალთა სტატუსი მალე შეიცვალა, ხოლო ქრისტიანობის ინსტიტუციონალიზაციის შემდეგ, მათ ლიდერობასაც მოელო ბოლო.

ქალთა როლისა და მდგომარეობის თანდათანობითმა დაკნინებამ მართლმადიდებლურ ეკლესიაში შეასუსტა მათი როლი გალობის ხელოვნებაში. ბევრი რამაა უცნობი შუა საუკუნეებში ქრისტიან ქალთა ცხოვრებისა და ჰიმნოგრაფიული მოღვაწეობის შესახებ. შუა საუკუნეების ერთადერთი მონაზონი ქალი, რომლის თხზულებებს ლიტურგიკულ ღვთისმსახურებაში ჩართვის პატივი ერგო, იყო ღირსი კასია³ (IX

1 ნაშრომის ვრცელი ვერსია გამოქვეყნებულია წიგნში: ქალთა როლი სასიმღერო კულტურებში, 2022, გვ. 153-171.
2 გრიგოლ ღვთისმეტყველი, სიტყვა 37:6.
3 იგი ავტორია შობის, დიდო თოხშაბათის, იოანე ნათლისმცემლის შობისა და სხვადასხვა მოწამეთა სტიქარონებისა,

ს.). თავად ფაქტი, რომ ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულმა თხზულებებმა შემოინახა კასიას სახელი (მისი ჰიმნების უმრავლესობას ახლავს მინაწერი, საიდანაც ავტორობა ირკვევა), მეტყველებს ეკლესიის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაზე ამ ქალი-ჰიმნოგრაფისადმი.⁴

თუ გავითვალისწინებთ საქართველოს ლიტურგიკული პრაქტიკისა და სამგალობლო ხელოვნების განვითარების ისტორიულ გარემოებებს, შევნიშნავთ, რომ ლიტურგიკული პრაქტიკის მიღმა ქალებს ასპარეზი არ ჰქონდათ, რადგან საქართველოში ამ პრაქტიკისაგან დამოუკიდებელი სასულიერო, რელიგიური მუსიკის მიმართულება უბრალოდ არ არსებობდა. ამდენად, ქალისა და დედათა მონასტრების განსაკუთრებული ადგილი და როლი იმთავითვე განისაზღვრა საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში.

საზოგადოდ, მონასტრული ცხოვრება საქართველოში მე-4 საუკუნეში, წმიდა ნინოს მიერ შვიდი ქალწულის შემოკრებისა და მათთვის მაცხოვრებელ ღვთისმშობლის წესის დადგენის ისტორიიდან იწყება. ამდენად, სამონასტრო ცხოვრების დასაბამად საქართველოში წმინდა ნინოსა და სამთავროს დედათა მონასტერს მიიჩნევენ.⁵

საქართველოს განმანათლებელიც ქალი ჰყავდა (აქ ჯერ დედათა მონასტერი დაარსდა) და, ღვთის განგებულებით, თავად ქვეყანაც ქრისტიანობაზე მოსაქცევად ქალს - დედა ღვთისმშობელს ერგო წილად (სურ. 1).

შუა საუკუნეებში ქართველ ქალთა სამონასტრო და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრები არსებობდა როგორც საქართველოში, ისე მის საზღვრებს გარეთ. მაგალითად, პალესტინაში, ქართველ ქალთაგან შემდგარ ასეთ მონასტერს წარმოადგენდა კაპპათა, რომელიც, ბაგრატ IV-ის მეუღლეს, ბორენასა და მათ ქალიშვილს XI საუკუნის მეორე ნახევარში დაუარსებიათ პალესტინაში. გარდა კაპპათასი, წყა-

როებში მოიპოვება ცნობა დელტავისა და დერთუფას ქართველ ქალთა 60 მონასტრის შესახებ, რომელთაც, ასევე, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა უწარმოებიათ პალესტინაში და ამ სახის მოღვაწეობა, როგორც ჩანს, არც გვიან ხანებში შეწყვეტილა.⁶ შემორჩენილია მრავალი დოკუმენტი, რომლებიც გვაუწყებენ ქართველ ქალთა ბრუნვას ხელნაწერთა გავრცელების, გადარჩენისა და განახლების, მათი პოეტური შემოქმედების შესახებ. აღსანიშნავია იამბიკო პოეტი ქალისა ბორენასი, რომელიც, მკვლევართა უმრავლესობის მოსაზრებით, ბაგრატ IV-ის მეუღლე, დედოფალი ბორენაა, ხოლო პავლე ინგოროყვას აზრით - ცოტნე დადიანის მეუღლე. ჰიმნოგრაფი ქალების მოღვაწეობის შესახებ ცნობები მატულობს გვიანი პერიოდის (XVII-XIX სს.) წყაროებში.⁷

ქართველ ჰიმნოგრაფ ქალთა შორის გამოირჩევა XVIII ს-ში მოღვაწე მონაზონი მაკრინე.⁸ მეცნიერთა შეფასებით, მაკრინე მონაზვნის ჰიმნოგრაფიული თხზულებები სიღრმითა და პოეტური აღმაფრენით არ ჩამოუვარდება ქართული ჰიმნოგრაფიის ცნობილ წარმომადგენლებსაც კი. მაკრინეს ცხოვრება საქართველოში კულტურული ცხოვრების აღმავლობის პერიოდს ემთხვევა. ეს იყო ხანა ვახტანგ VI-ის და მისი სკოლისა, ხანა სულხან-საბა ორბელიანისა და კათოლიკოზ დომენტისა, დასაწყისი ხანა ანტონ პირველის მოღვაწეობისა. თეიმურაზ ბატონიშვილის სიტყვით, მაკრინე „იყო სწავლული ქართულსა ენასა ზედა ფრიად“, იცოდა უცხო ენებიდან ფრანგული, სომხური და ბერძნული (კეკელიძე, 1965). აღსანიშნავია მისი იამბიკური „შესხმა“ ღვთისმშობლისა და ჰიმნები იოსებ ალავერდელის სახელობისა. მაკრინე მონაზვნის ჰიმნოგრაფიული შემოქმედება გაიზიარა შემდგომმა ქართულმა ლიტურგიკულმა პრაქტიკამ.

ჰიმნოგრაფიული ტექსტების შეთხზვის პროცესი წარმატებულად გრძელდება ჩვენი დროის მონაზონი დედების მოღვაწეობით. მონაზონმა ნინომ (ბრეგვაძე)

მას ეკუთვნის დიდი შაბათის კანონის ძლისპირები. Киприане, Литургика, 2002.

4 დასავლეთის ეკლესიაში ჰიმნოგრაფ ქალებს შორის გამოირჩეულად დგას ბენედიქტელი მონაზონ-ჰიმნოგრაფის, ფილოსოფოსისა და წინასწარმეტყველის - ჰილგედრად ბინგენელის (1098-1179) ფიგურა (Flanigan, Hildegard of Bingen, 1993).

5 ჭანიშვილი, სამთავროს მონასტერი, 2016, გვ. 13.

6 მენაბდე, მწერლობის კერები, 1980.

7 კეკელიძე, ლიტურატივის ისტორია, 1965.

8 ქართველი მეფის - თეიმურაზ პირველის და, და მეფე ერეკლე პირველის ქალიშვილი.

შეადგინა არაერთი დაუჯდომელი და საეკლესიო განგება;⁹ ასევე, ახალ კანონიერებული წმინდანების საგალობლები.¹⁰ მათგან განსაკუთრებით გამოვყოფთ ქართული გალობის ისტორიაში გამორჩეული ფიგურის – ექვთიმე აღმსარებლის (კერესელიძის) ტროპარ-კონდაკს.¹¹

მონაზონმა ნანამ (აგლაძე) შეთხზა ტროპარ-კონდაკი ბეთანიელ მამებზე.¹² ძალზე მნიშვნელოვანია საერო პირის, თინათინ მჭედლიშვილის შემოქმედებითი საქმიანობა. თითქმის 20 წელია იგი წმიდათა ღვაწლის, პარაკლისთა და დაუჯდომელთა შედგენა-გამოცემითა დაკავებული.¹³

ქართველები გალობის სრულყოფილ მცოდნეებს ხელოვანთმთავარსა და გალობის მოძღვარს უწოდებდნენ. გვიან საუკუნეებში სრული საწელიწადო გალობის მცოდნე პირები კი – სრული მგალობლის ტიტულს ატარებდნენ. აღიარებული მგალობელი რაჟდენ ხუნდაძე ანტონ ქუთათელაძის მეუღლეს, ჭალაგანიძის ქალს სრული მგალობლის სახელით მოიხსენიებს, რაც დიდ იშვიათობას წარმოადგენდა.¹⁴

ქალი-მგალობლის განსაკუთრებულ უნარსა და გამორჩეულობაზე მიგვითითებს სამთავროს დედათა მონასტრის მონაზონ სიდონიასთვის (1884-1964) ტკბილადმგალობლის ზედსახელის მინიჭება. ასეთი ზედსახელით მონაზვნის შემკობა (რომლის მსგავსი მხოლოდ ერთადერთი ანალოგი იცის ეკლესიის ისტორიაში რომანოზ ტკბილადმგალობლის სახით) მის ღვთივობიერებულ განსაკუთრებულ ტალანტზე უნდა მიანიშნებდეს.

გალობის ტრადიციის დაცვასა და გადარჩენაში გამორჩეულია XIX საუკუნეში ჩამოყალიბებული დედათა მონასტრების (განსაკუთრებით კი, ბოდბესა და

სამთავროს დედათა მონასტრების) როლი. სამწუხაროდ, წყაროების უკმარობის გამო არ ვიცით, როგორი სამგალობლო ტრადიციები ჰქონდა სამთავროს XIX საუკუნემდე. მაგრამ, დედათა მონასტრის დაარსების (1820) შემდგომ ტკბილი ქართული გალობა არ მოჰკლებია მსმენელს და მას შემდეგ „აქ მოისმის მწყობრი გალობა ორის დასისა“.¹⁵

მონასტრისა და ეროვნული არქივის მასალებიდან¹⁶ იკვთება, რომ წმიდა ნინოს სავანეში გალობა განსაკუთრებულ საქმედ ითვლებოდა. სამთავროში ყველა ილუმენია გალობდა. „აღსარებას იტყვის და წმიდას საიდუმლოს მიიღებს ოთხსაგ მარხვაში ყოველს წელიწადს, იცის ქართულსა ენასა ზედა საღმრთო წერილი, წერა, კითხვა და გალობა“ – აღნიშნულია საარქივო მასალებში ილუმენიების შესახებ (სამთავროს არქივი დოკ. N 32). გალობს მონასტრის ამჟამინდელი წინამძღვარიც, ილუმენია ქეთევანიც (კოპალიანი), რომელიც ორი საუკუნის წინ საფუძველმდებარე ტრადიციას ღირსეულად აგრძელებს მონასტრის კრებულთან ერთად.

სამთავროს მონასტრის დედეები კრებულს გარეთაც ავრცელებდნენ ცოდნასა და გალობის სწავლებას. ღირსი ილუმენია ნინოს (უმცროსი) თაოსნობით ქართული გალობის სწავლება სავალდებულო საგანთა სიაში შეუტანიათ მის მიერ 1866 წელს დაარსებულ „ობოლ გოგონათა სასწავლებელშიც“. ირკვევა, რომ წმიდა ნინოს სავანეში სვეტიცხოვლის სკოლის, იგივე „კარბელაანთ კილოს“, საგალობლებს ასრულებდნენ.¹⁷ აღმოსავლურ-ქართული სამგალობლო ნიმუშების შესრულება დღესაც მტკიცე ტრადიციას წარმოადგენს მონასტერში. სავანის წინამძღვრის, ილუმენია ქეთევანის ლოცვა-კურთხევით, უპირატე-

9 მათ შორისაა ათი ათასი მოწამის განგება, ღირსი ზაბულონისა და სოსანას ხსენების განგება. პარაკლისები და დაუჯდომლები სხვადასხვა წმინდანთა სახელზე შედგენილი (სადღესასწაულო, 2003).

10 კირთაძე, ნათელი ქრისტესი. საქართველო. 2006, გვ. 13.

11 ქართული საეკლესიო გალობის დაცვისა და გადარჩენის საქმეში შეტანილი განუზომელი ღვაწლისა და თავდადებისათვის 2003 წელს ქართულმა ეკლესიამ ექვთიმე (ერისკაცობაში ესტატე) კერესელიძე წმიდანად შერაცხა და ექვთიმე აღმსარებელი უწოდა. ტროპარი მე-4 ხმის ჰანგზე ილია ჯღარაკავამ გამართა. იხ. <https://www.youtube.com/watch?v=bXbCYO1Lgho> [ნანახია 06.05.2022].

12 ნათელი ქრისტესი, 2006, გვ. 167.

13 ნოზაძე, წმინდათა დაუჯდომლები, 2013.

14 ხუნდაძე, ქართული გალობა, 1911, გვ. IV.

15 ივერია, 1890.

16 არქივი. 24. ფ. 1461, N56.

17 სამხარაძე, სამთავროს სამგალობლო ტრადიციები, 2015.

სობა სვეტიცხოვლის სკოლის რეპერტუარს ენიჭება. სამთავროს მონასტრის დედები ქართულ გალობაზე ზრუნვას დღესაც აგრძელებენ როგორც ლიტურგიკულ პრაქტიკაში ტრადიციული საგალობლების ჩართვით, ისე სამეცნიერო კვლევებით.¹⁸

ძველ საქართველოში წარჩინებულთა წრეში როგორც ვაჟთათვის, ისე ქალთათვის აუცილებელი იყო განათლების მიღება. აღზრდა-განათლების სისტემაში კი საგანგებო ადგილი გალობას და ძლისპირების შესწავლას ეჭირა. ქალი თუ ვაჟი ადრეული ასაკიდანვე უნდა ზიარებოდა გალობის ხელოვნებას. გალობის არცოდნა კი აუგად მოიხსენიებოდა: „იმერეთის თავადთა და აზნაურთა, თვით ქალთაც სირცხვილად მიაჩნდათ სრულებით უმეცრება გალობისა – წერდა ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე დ. მაჩაბელი,¹⁹ ამიტომაც საქართველოში „თვალსაჩინო ოჯახი ძვირათ მოიპოებოდა, რომ გალობა არ სცოდნოდათ“.²⁰

ცნობილია, რომ მოზარდთა აღზრდის საქმეს საქართველოში ქალები ხელმძღვანელობდნენ და, ამ მხრივ, მათ მეტად მნიშვნელოვანი როლი ეკავათ, ძირითადად, საშინაო სწავლებაში, თუმცა მონასტრებთან წარმოებულ დაწყებითი სწავლების საქმეშიც დიდი იყო მათი წვლილი. ცნობილია, რომ გრიგოლ ხანძთელის²¹ აღზრდას ნერსე ერისთავის მეუღლე უწევდა მეთვალყურეობას. თვით თამარის მამის, გიორგი III-ის აღზრდელი მისი მამიდა თამარი (დავით აღმაშენებლის ასული) იყო. გიორგი II-ის აღზრდელად მისი ბებია გურანდუხტი (გიორგი I-ის ასული) გვევლინება და სხვ. ამრიგად, დედოფალთა ჩართულობა

შინაური სწავლებისა და გალობის სწავლა-მოდერნების ორგანიზების საქმეში ტრადიციად იყო ქვეყნის საქართველოში და მემკვიდრეობით გადადიოდა. „მარიამ დედოფლის“²² მწიგნობრობის ტრფიალება განაგრძო ანნა დედოფალმა (დიასამიძის ასული), მეფე ირაკლის მეუღლემ, თავისი შვილების აღსაზრდელად თავი მოუყარა საუკეთესო კაცებს და სწავლა-განათლების გემო გააღებინა. სხვათა შორის მოუწვია თავის შვილს, თეიმურაზს (მამა ირაკლი II-ისა) ახალგაზრდა დიმიტრი ხელაშვილი, რომელმაც შეასწავლა ქართული გალობა როგორც თეიმურაზს, ისე დანარჩენ ბატონიშვილებს – წერდა პოლიევეტოს კარბელაშვილი.²³ დედოფალ მარიამის საგანმანათლებლო მოღვაწეობის ფარგლები გასცდა ოჯახურ წრეს. მისი დამსახურებით სამეფო ოჯახი ქართული მწერლობის, ეკლესიისა და გალობის მფარველად იქცა. დედოფალი განსაკუთრებულ პატივს სცემდა მგალობლებს და გალობათმოდგვარებს. მის სასახლესა და მეფის დარბაზებში ორგუნდოვანი გალობა ჟღერდა და „გუნდის შეწყობილი გალობა ატკობს მლოცველთა ყურსა“.²⁴ მარიამი, რომელსაც თავისი მოღვაწეობის გამო თამარ მეფეს აღარებდნენ, „იყო ყოვლითა შემკული კეთილით, რომლის მსგავსი თამარ მეფისა შემდგომად არავინ ყოფილა“.²⁵ (სურ. 2).

სამგალობლო ხელოვნების პრივილეგიური მდგომარეობა და დედოფლის ყურადღება გალობისადმი კარგად ჩანს მამია გურიელის კარზე მგალობელთა ორი გუნდის არსებობაში, სადაც დედოფლის სახელზე შექმნილ გუნდში უფრო მაღალდახელოვნებული მგალობლები იყვნენ გაერთიანებული, რადგან

18 თბილისის სახ. კონსერვატორიაში საეკლესიო მუსიკოლოგიის სადოქტორო პროგრამაზე საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უწმინდესისა და უნეტარესის, ილია II-ის ლოცვა-კურთხევითა და სამთავროს მონასტრის წინამძღვრის, იღუმენია ქეთევანის (კობალიანის) ხელშეწყობით სწავლასა და სამეცნიერო საქმიანობას აგრძელებს ერთადერთი მონაზონი ქალი-მკვლევარი, ნინო სამხარაძე.

19 მაჩაბელი, ქართველთა ზნეობა, 201, გვ. 49-73.

20 ხუნდაძე, ქართული გალობა, 1911, გვ. I.

21 გრიგოლ ხანძთელი IX საუკუნის დიდი საეკლესიო მოღვაწე. ტაო-კლარჯეთში (საქართველოს ისტორიული მხარე, დღეს თურქეთის ტერიტორია) მისი დაარსებული მონასტრები IX-X სს.-ში ქართული მწიგნობრობის და ჰიმნოგრაფიის მძლავრ კერად იქცა. როგორც გიორგი მერჩულეს (X ს.) აგიოგრაფიული თხზულებიდან „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ირკვევა, კლარჯეთის საგანუმი გალობის სწავლებას მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობოდა. მამა გრიგოლს ზეპირად სცოდნია მთელი წლის საგალობო რეპერტუარი, მასვე შეუდგენია „საწელიწდო იადგარი“.

22 ქართლის დედოფალი 1634-1676 წლებში, როსტომ მეფის (იგივე - ხოსრო მირზას) მეუღლე, ოდიშის მთავრის, ლევან დადიანის და (მ. სურგულაძე. მარიამ დედოფალი).

23 კარბელაშვილი, კილოები, 1898, გვ. 61.

24 იქვე, გვ. 61.

25 იქვე.

ისინი, როგორც რ. ხუნდაძე გვაუწყებს, „ვარჯიშით“ გალობდნენ.²⁶

ქართულ გალობას მრავალი წინააღმდეგობა შეხვდა თავისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე. რუსეთის მიერ 1801 წელს საქართველოს ანექსიის შემდეგ, ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებასთან ერთად, დაიწყო მიზანმიმართული ბრძოლა ეროვნულ იდენტობასთან – ქართულ ენასთან, ტრადიციულ გალობასთან. ეკლესიებში ქართული ფრესკები ირეცხება და იღებება კირით, უქმდება ქართულ ენაზე ღვთისმსახურება და ქართულ გალობას ევროპული ჰარმონიითა და მრავალხმიანობის ფორმებით გადმოცემული რუსული გალობა ეპაექრება. დრო გადის და საუკუნეებგამოვლილი ქართული გალობა ნელ-ნელა მივიწყებას ეძლევა და უძვირფასესი კულტურული საგანძური დაკარგვის გარდაუვალი საშიშროების წინაშე დგება.

XIX საუკუნის ქართველი საზოგადო მოღვაწის, ქართული გალობის დიდი გულშემატკივრის – დავით მაჩაბლის წერილში „ქართუელთ ზნეობა“ მძაფრადაა გამოხატული გულისტკივილი ქართული წეს-ჩვეულებებისა და, მათ შორის, გალობის ტრადიციის დაკნინებასთან დაკავშირებით. ავტორი აღწერს გალობასთან ქალის დამოკიდებულებას წარსულში და წუხილს გამოთქვამს თანადროული სპარსული ყაიდის გავრცელებაზე: „ოდეს ამერთა ყრმათა აწ არავითარი მიხუდომა არა აქუს ქართულის გალობისა, უეჭუელად ქალთა უფრო არ ეცოდინებათ ქართული გალობა“;²⁷

ავტორი იწონებს კათოლიკე ქალთა მონდობას გალობაში მონაწილეობასთან დაკავშირებით და იხსენებს მაკრინე მონაზვნის წვლილს: „მხოლოდ არ შეიძლება აქ დიდ საქებელად არ მოვიხსენოთ კათოლიკთა ქალნი, რომელნიცა შუენიერად ჰგალობენ იტალიანურის ნოტიო ფსალმუნთა ორღანზედ და ტურფის გალობით შეამკობენ წმიდასა მათსა ეკკლესიასა, როგორც მე მინახამს ქალაქს გორს კათოლიკე ეკკლესიაში. სამასის წლის წინათ მონობანი მაკრინა სთხზავდა სძლისპირთა საგალობელად დედისა თვისისა წმიდისა დიდისა მოწამისა დედოფლისა ქე-

თევანისა და სხუათაცა ღირსთა ქართუელთა მამათა მიღებულთა წმიდისა ჩუენი ეკკლესიისაგან რიცხუთა შორის წმიდათასა – ქალი ესე ძაძით მოსილი და მონობნობის ღუაწლით დამზრალი, ტრფიალი საღმრთოდა მწერლობისა და მით დიდისა სახელისა დამტევებელი, უეჭუელად იმ დროს მცხოვრებთა ქართუელთაგან იქმნებოდა ფრიად საქებელი და უმეტეს პატივცემული ვიდრე ფერუმარლით და ძვრფასს ტანისამოსით მორთულნი ქალნი; მონობანი მაკრინა არის აწ ჩუნთვს და იქმნება შემდგომთა თვთ უშორესთა შთამომავლობათათვსცა დიდათ საქებელი და საყუარელი, როგორც ნამდვლად ყოვლად შუენიერი ქალი; ვინაფთვან ყოველი ადამიანი აღმოსწრდების შუენიერად და მოიგებს სიყუარულსა ერთათა ოდენ უბიწოებითა, სიმართლითა და კეთილისა ღუაწლითა.²⁸ პუბლიკაციის ბოლოს, ავტორი გალობის ტრადიციის მემკვიდრეობითი გადაცემის პროცესში გამოყოფს ქალთა როლს და საქციელს უწუნებს სპარსული გავლენების ქვეშ მოქცეულ ქალებს: „მაკრინა მონობნის დროს, თუმცა ქართუელნი გარეშე მტერთაგან იყუნენ უკიდურესსა შეიწროებაში, მარამ კუალად აქ დედანი ასწავლიდნენ შვლთა თვსთა გალობასა და საღმრთოსა წერილსა; მამანი – სამხედროსა ზნეობასა, ხოლო აწ ელვარესა? ამას დროსა, მრავალნი ქალნი ნაცულად მიბაძვსა ღირსთა მათ დედათა საღმრთოდასა ტრფიალეებითა და უკუდავისა სახელისა დატევებითა, უფრო ხშირად მხოლოდ როკუნენ ღვინისა და შექცევაში უშესაბამოს ყოფაქცევითა და დასძახიან ძუ ეელთა მათ მეჩანგეთა სიმღერასა სპარსულის სახედ, რომელსაც დიდის ეშხით იწურთიან ამერნი; შვლნიცა სწავლობენ მას, რაფცა ესმისთ მშობელთაგან“.²⁹

ისიც უნდა ითქვას, რომ ქალთა ქართულ გალობაში ეგზარქოსული პოლიტიკა ნაკლებ საფრთხეს ხედავდა და, ვაჟებისგან განსხვავებით, მას ნაკლებ შეზღუდვებს უწესებდა. ამ პერიოდში ქალთა გუნდები ფუნქციონირებს როგორც მონასტრებში, ისე ქალთა სასულიერო, სამრევლო და სხვა სასწავლებლებში. იქმნება კრებულები საგანგებოდ ქალთა რეპერტუარისთვის. მათ შორისაა ანდრია ბენაშვილის კრებული, რომელიც შეიცავს უაღრესად საინტერესო

26 ხუნდაძე, ქართული გალობა, 1911, გვ. IV.

27 მაჩაბელი, ქართუელთ ზნეობა, 2015, გვ. 46.

28 იქვე, გვ. 47.

29 იქვე.

რეკომენდაციებს გალობის სწავლების მეთოდოლოგიის კუთხით. ავტორის გადმოცემით - „ამ რვეულში აღნიშნულია ქართლ-კახური კილოს საეკლესიო საგალობლები. შედგენილია ქალთა ქოროსთვის. კილო ქართული სრულიად დაცულია და ისე სადად არის შედგენილი, რომ ნოტების ცოტათი მცოდნეც კი ადვილად გაიგებს და იგალობებს. მოსწავლეთათვის ადვილია დასასწავლად... სამ ხმაზედ სწავლება შეიძლება 11-12 წლის ქალებთან; უფრო პატარებთან საკმაოდ დაწყების შესწავლა. გალობა უნდა ითქვას წყნარად, ტკბილად და გრძობით; ამასთანავე მწყობრად და სიტყვების გამოთქმით. კვილი, ჩხავილი, ბლავილი და სიტყვების ღეჭვა მეტად დააუშნოებს გალობას“.³⁰

რვეულზე თანდართულ რეკომენდაციებში კარგად ჩანს გალობის შესწავლის მთავარი პრინციპი, ეტაპობრივი ჩართვა ხმებისა: ა) პირველ ეტაპზე კარგად დასწავლა მთავარი ჰანგისა; ბ) შემდეგ მაღალი ბანის დამატება; გ) ბოლოს კი ამ ორ ხმაზე ბანის შერწყმა. საგალობლის სწავლების პროცესში, მთავარი ჰანგის დასწავლის შემდეგ მგალობელთა ჰარმონიული სმენის განვითარებაზე მიმართული სავარჯიშოებიც მკაფიოდ იკვეთება.

ქართულ გალობასთან გამოცხადებული ბრძოლის საპასუხო რეაქცია იყო XIX საუკუნეში ახალი მოძრაობის წამოწყება და ქართული საეკლესიო გალობის მცოდნეთაგან საგალობლების ნოტებზე გადატანისკენ მიმართული ფართომასშტაბიანი მოძრაობა. XIX საუკუნემდე ზეპირ-წერიტი ტრადიციით მოტანილი ქართული გალობის ნიმუშების ხუთხაზიან ევროპულ სანოტო სისტემაზე გადატანით უძველესი ცოცხალი ტრადიციის გადარჩენა მოხერხდა.

საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ახალი შეზღუდვა შეექმნა ტრადიციულ გალობას და, ზოგადად, ქრისტიანულ სარწმუნოებას. არა მხოლოდ გალობის შესრულება იკრძალებოდა, არამედ იზღუდებოდა ლიტურგიკული პრაქტიკა და რიტუალებში მონაწილეობა. ასე გაწყდა განვითარების ბუნებრივი ჯაჭვი ქართული საეკლესიო მუსიკისა, თუმცა მისი გადარჩენა ნოტებზე გადატანის გზით მოხერხდა.

კომუნისტური რეჟიმისგან გათავისუფლების შემდეგ ქართული გალობის ტრადიციის აღდგენის აქტიური პროცესი დაიწყო და დღესაც ინტენსიურად გრძელდება. ქალთა როლი ამ პროცესში, ისე როგორც ეს ისტორიულად იყო დამახასიათებელი, კვლავაც აქტუალურია. ქართული გალობის ისტორიაში საეტაპო მნიშვნელობის გახდა XX საუკუნის 80-იან წლებში თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორიის სტუდენტების ჯგუფის ინიციატივა ძველი ქართული საეკლესიო საგალობლების ლიტურგიკულ პრაქტიკაში დაბრუნების თაობაზე. ანჩისხატის მგალობელთა გუნდის შექმნა ძლიერი ბიძგი აღმოჩნდა სხვა გუნდების, მათ შორის, ქალთა გუნდების ჩამოყალიბებისთვის. ჯვრის მამის ტაძრის (თბილისი) მგალობელ ქალთა გუნდი პირველი იყო, ვინც 1989 წელს მხარში ამოუდგა ანჩისხატის მგალობლებს და მათთან ერთად აქტიურად ჩაება ქართული ტრადიციული გალობის აღდგენისა და საღვთისმსახურო პრაქტიკაში მისი დაბრუნებისა და პოპულარიზაციის საქმეში. 90-იანი წლებიდან თანდათანობით გააქტიურდა ეკლესიებთან ქალთა გუნდების შექმნის პროცესი. მაგრამ ქალთა სამგალობლო ხელოვნებაში განსწავლა მაინც კერძო ინიციატივებს ეფუძნებოდა. ამ გზაზე განუზომელია დამსახურება ქალი-მოღვაწისა, მგალობლისა და მასწავლებლისა – ლია სალაყაიასი,³¹ რომლის თავდადება და სიყვარული ქართული სიმღერა-გალობისადმი ყველასთვის სამაგალითოა (სურ. 3).

საქართველოში ამჟამად მოქმედი სამგალობლო გუნდების რეგენტებისა და მგალობლების დიდი უმრავლესობა სწორედ ლია სალაყაიას მოწაფეები არიან. მუდამ მოღიმარე, სათნოებით და კეთილშობილებით აღსავსე ლია სალაყაიამ მართლაც მისიონერული როლი ითამაშა ახალგაზრდების ქართული ტრადიციული სიმღერა-გალობისკენ შემობრუნების საქმეში.

2015 წლიდან, გიორგი მთაწმინდელის სახელობის საეკლესიო გალობის უმაღლესი სასწავლებლის ადმინისტრაციის გადაწყვეტილებით,³² ქართული საეკლესიო გალობის მიმართულებით აკადემიურ სივ-

30 ბენაშვილი, 0-1287.

31 ქართული გალობის გადარჩენისა და გავრცელების საქმეში განსაკუთრებული წვლილისთვის ლია სალაყაია 2019 წელს საქართველოს პატრიარქმა უწმინდესმა და უნეტარესმა ილია II-მ ქართული ეკლესიის უმაღლესი ჯილდოთი - წმიდა გიორგის ორდენით დააჯილდოვა.

32 რისი ინიციატორი კვლავაც ქალბატონი, ნანა გოთუა იყო.

რცეში განათლების მიღების შესაძლებლობა მიეცათ გოგონებს. ამ გადაწყვეტილებამ დადებითად იმოქმედა გოგონათა შემოქმედებითი პოტენციალის განვითარებაზე. გალობის უნივერსიტეტის სტუდენტები და კურსდამთავრებულები აყალიბებენ სამგალობლო გუნდებს და დაუფლებულ ცოდნასა და უნარებს იყენებენ შემოქმედებით-პროფესიულ პრაქტიკაში.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ქალთა როლი საეკლესიო მუსიკოლოგიის განვითარებაშიც დაწინაურებულია. ქართული მუსიკოლოგიის ამ ახალი კვლევითი მიმართულების განვითარების გზაზე, რაც ინტენსიურ ხასიათს 80-იანი წლების მიწურულიდან იღებს, განსაკუთრებულია პროფესორ მანანა ანდრიადის დამსახურება, რომლის სახელსაც უკავშირდება თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორიის საკათედრათმორისო ჯგუფის ბაზაზე, ჯერ სასულიერო მუსიკის კვლევის ლაბორატორიისა და შემდეგ კი, საეკლესიო მუსიკის მიმართულების დაარსება 2007 წელს. მანანა ანდრიადის ხელმძღვანელობით შესრულებულ ნაშრომებში (რომელთა ავტორების დიდი უმრავლესობა ქალბატონები არიან) შესასწავლ საკითხთა წრე და თემატიკა ფართოვდება და ღრმავდება, ყალიბდება ახალი მეთოდოლოგია და კვლევები მაღალ აკადემიურ დონეს აღწევს. საეკლესიო საგალობლების სინთეზური ბუნების გაცნობიერება და ჰიმნოგრაფიული-ლიტურგიკული ძეგლების ლიტურგიკის ისტორიის კონტექსტში კვლევა – ეს ის ახალი მეთოდოლოგიაა, რომლითაც 80-იანი წლებიდან ხასიათდება საეკლესიო საგალობლების მუსიკოლოგიური შესწავლა. ამ კვლევითი კონტექსტის განვითარება გრძელდება გიორგი მთაწმინდელის სახელობის გალობის უნივერ-

სიტეტის სამეცნიერო პროექტებში.

ახალ ისტორიულ სინამდვილეში კვლავაც აქტიურია ქალთა მხრიდან ქართული გალობის დაცვისა და პოპულარიზაციისკენ მიმართული ისტორიულად ტრადიციად ქცეული საქმიანობა. ამ მხრივ გამორჩეულია ფონდი „ქართული გალობის“ გენერალური დირექტორის, ქალბატონი ნანა გოთუას დამსახურება. ქართული გალობის დაცვის, პოპულარიზაციის, მკვლევარების, სტუდენტ-მგალობლების წახალისების, მხარდაჭერის მიმართულებით გაწეული ღვაწლი ქრისტიანული სათნოების, სიკეთისა და ეროვნული ტრადიციების პატივისცემის გამოხატულებაა.

ამრიგად, დროსთან ერთად ცვალებადია ოფიციალური ეკლესიის დამოკიდებულება ქალთა მსახურებაში ჩართულობასა და ჰიმნოგრაფიულ შემოქმედებასთან დაკავშირებით. მაგრამ ქალთა მხრიდან აღებული პასუხისმგებლობა საქართველოში მოზარდი თაობის აღზრდა-განათლებისა და გალობის დაცვის საქმეში, გასდევს ქართული საეკლესიო გალობის მთელ ისტორიას. ტრადიცია კვლავაც გრძელდება, რამეთუ „ქალნი გალობით მღალადებელნი ღუთისადმი, არა განიშორებენ ხსოვნიდგან ქალწულებრივსა კეთილ კრძალულებასა და მოთმინებით მიბაძვასა წმიდათა ღუაწლშემოსილთა დედათასა; ერთგულ ექმნებიან ქმართა და სახლთა თვსთა და კეთილად აღზრდიან შვილთა“. მისია, რომელიც წმიდანინოს განმანათლებლურ მოღვაწეობაში გაცხადდა, ქართველი ქალის ფენომენში თავისებურად განსხეულდა. წმიდა ნინოს ჩაყრილი ნერგი კეთილ ნაყოფს დღესაც ისხამს ქართველი ქალის გალობისადმი შეწირულ საქმეში.

ბამოყენებული ლიტერატურა:

- ამილახვარი, ილუმენია ნინო. [1915]. თბ., 2016.
- ბაგრატიონი, ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. რედაქტორი: ს. ყაუხჩიშვილი. თბ., 1973. ტ. IV.
- ბენაშვილი, ა., ქართლ-კახური კილოს საეკლესიო საგალობლები. შედგენილი ქალთა ხოროსთვის. ეროვნული არქივი. ხელნაწერი Q-1287.
- გაბ. ივერია, 1894. 15 თებერვალი. N 35. გვ. 1. წიგნში: ქართული გალობის ქრონიკა. (რედ. დ. შულღიაშვილი). თბ., 2015.
- გრიგოლ ღვთისმეტყველი, სიტყვა 37. <https://www.newadvent.org/fathers/310237.htm> [ნანახია 06.05.2022]
- კარბელაშვილი პ. ქართული საერო და სასულიერო კილოები. ისტორიული მიმოხილვა. ტფ., 1989.

- კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I. თბ., 1960.
- კირთაძე ნ., (რედ.), ნათელი ქრისტესი. საქართველო. II ტომი. თბ., 2006.
- კობლატაძე გ., ნარკვევები ბიზანტიური ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორიაში. თბ., 2020.
- მაჩაბელი დ., ქართულთ მწიგნობა. წიგნიში ქართული გალობის ქრონიკა, (რედ. დ. შულღიაშვილი), თბ., 2015. გვ. 35-40.
- მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. 2, თბ., 1980.
- ნოზაძე თ., 2013. „როგორ იწერება წმინდათა დაუჯდომლები და პარაკლისები“. საზოგადოებრივ-რელიგიური ინტერნეტ ჟურნალი ამბიონი.
<http://www.ambioni.ge/rogor-iwereba-wmidanta-paraklisebi-da-daujdomlebi> [ნანახია 06.05.2022]
- სადღესასწაულო, რომელ არს გამოკრებულ თუენი. თბ., 2003.
- სამთავროს დედათა მონასტრის არქივი, დოკუმენტი N 32.
- სამხარაძე ნ., (მონაზონი). 2015. სამთავროს მონასტრის სამგალობლო ტრადიციები XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე. საბაკალავრო ნაშრომი. თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორია.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. 24. ფ. 1461, N56.
- სურგულაძე მ., მარიამ დედოფალი <https://qim.ge/mariam%20dedofali%20XVII%20s.html> [ნანახია 06.05.2022]
- ქაფიაშვილი, იბ., ძველი ქართველი მწიგნობარი ქალები. თბ., 1994.
- წურწუშია რ. (რედ.), ქალთა როლი იუნესკოს მიერ აღიარებულ ევროპულ ტრადიციულ სასიმღერო კულტურებში. თბ., 2022.
- ჭანიშვილი, გ., სამთავროს წმიდა ნინოს დედათა მონასტერი. მესამე შესწორებული გამოცემა. მცხეთა. სამთავრო. 2016.
- ხუნდაძე რ., ქართული გალობა: ლიტურჯია იოანე ოქროპირისა, ბასილი დიდისა და გრიგორი ღვთისმეტყველისა: პარტიტურა//ნოტებზე გადაღებული მღვდლის რაჟდენ თ. ხუნდაძის მიერ გურულ-იმერულ სადა კილოზე // ტფ., 1911.
- ჯაფარიძე, გ., დერთუფა და დერთავი: ქართული დედათა მონასტრები იერუსალიმში. წიგნიში: კავკასია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი მიძღვნილი ზაზა ალექსიძის დაბადების 75 წლისთავისადმი. (მთ. რედ. დ. ჩიტუნაშვილი). თბ., 2012.
- Flanigan, S., Hildegard of Bingen: A Visionary Life. : reprint Routledge, 1993.
- Киприане (Керн). Литургика: гимнография и зортология.2002.

1. მაყვლოვანი (სამთავროს მონასტერი, მცხეთა)
MAQVLOVANI (SAMTAVRO MONASTERY, MTSKHETA)

2. მარიამ დედოფალი
QUEEN MARIAM (CA. 1599–1682)

3. ლია სალაკაია
LIA SALAKAIA

GEORGIAN WOMEN'S ROLE IN THE HISTORY OF GEORGIAN CHANTING TRADITION¹

Tamar Chkheidze

Keywords: *Georgian Chanting, Women-hymnographers, women's chanting, Noble Women, Samtavro Monastery*
Illustrations: *p. 414*

Church chants, as well as folk songs, are an integral part of Georgian national identity, and always² have been an object of special care and respect in Georgia. It is noteworthy that, as one of the main branches of Georgian traditional polyphony, it was recognized by UNESCO in 2001, along with Georgian folk songs, as a masterpiece of intangible cultural heritage.

The history of the Georgian people clearly shows the love, reverence, and respect for church chanting, regardless of social standing, economic status, or gender. This appreciation of chant led to the preservation of this long-suffering tradition and ensured that this treasure would survive to the present day. Women played an important role in this process: they have always been essential to the protection, teaching, development and popularization of the arts of chanting and hymnography. The present article will discuss and evaluate the role of Georgian women, both lay and religious, in the history of hymnography; the survival, preservation, and revival of the Georgian chanting tradition; and the dissemination and research of that tradition in the historical past and present. The article will also discuss the relationship between women and Christian liturgical practice in general; the role of convents and the importance of women's work in hymnography; the functions of eminent women in the development of the art of chanting; and the peculiarities of women's involvement in recent and modern singing practice.

The ecclesiastical tradition and the regulation by the Orthodox Church of women's status within the religion have directly defined the place of women in general within the history of the church and the art of chanting. The scarcity of sources complicates the study of women's contributions and status with respect to the art of chanting in the

middle Ages. However, going by old sources on liturgical practice, we can surmise that women's position in ecclesiastical worship was limited, though not from the beginning of Christianity. During the first centuries of Christianity, women were actively involved in its spread and held high positions. The fundamental equality of man and woman is clearly asserted in the Holy Scripture and proclaimed in the dialogues and teachings of the Holy Fathers. In his Epistle to the Galatians, the Apostle Paul speaks of the faith that is imprinted on all believers after baptism, and that faith stands above any ethnic, social, or gender difference: "There is neither Jew nor Greek, slave nor free, male nor female, for you are all one in Christ Jesus" (Gal. 3:28). The same attitude is expressed in the theological writings of the Cappadocian Fathers: "One is the creator of man and woman, one soil, one death, one resurrection".³ For the Cappadocian Holy Fathers, a woman was an interlocutor, companion, and sometimes, even a tutor. However, this did not last long. Once Christianity became institutionalized, women's leadership came to an end.

In the post-patristic era, the anthropological approach on the fundamental equality of men and women expressed in the Gospels and by the Holy Fathers was overshadowed by archaic views on the weakness and inferiority of women. This led to the gradual decline of the role and status of women in the Orthodox Church, and hence, in the art of chanting. If we consider the historical circumstances of the development of Georgian liturgical practice and the art of chanting, we can see that women did not have an arena beyond liturgical practice, because spiritual, religious music as a field did not exist in Georgia independent of this practice. Chants were performed according to liturgical functions and continued to exist in this form. It was the

¹ The full version of the work was published in the book: *Women's Role*, Tb., 2022.

² Except for the period of restrictions and prohibitions established by Soviet ideology.

³ Gregory the Theologian, *Orations* 37:6.

prerogative of the fathers to compose and perform liturgical hymns. Much is unknown about the life and hymnographic work of Christian women in the Middle Ages. The only medieval nun whose compositions were honored by their inclusion in liturgical worship was Kassia, in the ninth century⁴. She composed the Great Sabbath irmos, and also wrote the chants for Christmas, Holy Wednesday, and the Nativity of John the Baptist, and various martyrdom chants⁵. The fact that Kassia's name is preserved in these liturgical hymnographic works (most of her hymns are accompanied by an inscription which makes the authorship evident), indicates the special attitude of the church towards this female hymnographer.⁶

Georgian Convents and Georgian Female Hymnographer

The art of chant hymnography, due to its primarily liturgical purpose, developed in the churches and monasteries in Georgia, as in other Christian traditions. In general, monastic life in Georgia began in the fourth century, from the time when St. Nino gathered seven virgins and established an order for them at Maqvlovani. The monastery of St. Nino and the Samtavro Convent are considered to be the basis of monastic life in Georgia⁷ (fig. 1)

The person who "enlightened" (that is, baptized) Georgia was thus a woman (a convent was established first, before a men's monastery) and, by the will of God, it was a woman who was called upon to bring Christianity into the world: the mother of God. Thus, the special place and role of nuns and convents in the history of the Georgian Church was clear from the very beginning.

There were several monastic and cultural-educational centers for Georgian women in the Middle Ages, both in Georgia and abroad. In Palestine, for example, one such center for Georgian women was Kappata, founded by Bagrat IV's wife, Borena, and their daughter in the second half of the eleventh century. In addition to Kappata,

sources cite sixty Georgian women's monasteries in Del-tavi and Dertufa, which also carried out cultural and educational work in Palestine. These monasteries were educational centers, and the nuns working in these monasteries seemed to be engaged in education and child-rearing. The cultural and educational activity of Georgian nuns does not seem to have stopped in later periods.⁸ There are many surviving documents that tell us about the care of Georgian women with respect to the distribution of manuscripts, their survival and renewal, and poetic creativity. Notable is the iambic poet Borena, who, according to most scholars, was the wife of Bagrat IV, Queen Borena, but according to Pavle Ingorokva was the wife of Tsothe Dadiani. More information about the activities of women-hymnographers is available in the sources from the later periods, such as the seventeenth to nineteenth centuries.⁹

Among Georgian hymnographers, the nun Makrine,¹⁰ who lived in the eighteenth century, stands out. According to scholars, the works of Makrine, with their depth and poetic vision, do not fall short of even the most famous examples of Georgian hymnography. Makrine lived at a time when cultural life in Georgia was booming. This was an epoch of Vakhtang VI and his school, of Sulkhan-Saba Orbeliani and Catholicos Domentis, the time of Anton I. At this moment, there was an active movement in the ecclesiastical sphere to organize Georgian national holidays and establish appropriate hymns and "Akolouthia" for them. The young, educated, and patriotic Makrine was also involved in the multifaceted and intensive endeavors taking place at the time. According to Teimuraz Batonishvili, she "was fluent in Georgian" and among foreign languages knew French, Armenian, and Greek.¹¹ Noteworthy is her iambic "fusion" of the hymn of the Virgin Mary and the hymns of Ioseb Alaverdeli. The hymnographic oeuvre of the nun Makrine was included in the Georgian liturgical practice.

The process of nuns composing hymnographic texts successfully continues to the present. For example, the

4 Among the women hymnographers in the Western Church stands the figure of the Benedictine nun Hildegard of Bingen (1098–1179), who was a hymnographer, philosopher and prophet (Flanagan 1993).

5 Kiprian, *Liturgy, Hymnology*, 2002.

6 Koplataдзе, 2020.

7 Chanishvili, 2016: 13.

8 Menabde, 1980.

9 Kekelidze 1965.

10 Makrine was the sister of the Georgian King Teimuraz I and the daughter of King Erekle I.

11 Kekelidze 1965.

nun Nino (Bregvadze) is currently very prolific. She has written a number of akathist and ecclesiastical hymns,¹² as well as hymns for newly canonized saints.¹³ Among which the troparion and kontakion for St. Ekvtime Kereselidze is particularly singled out as an outstanding achievement in the history of Georgian chant.¹⁴ The nun Nana (Agladze) composed the troparion-kontakion for the Bethania monks.¹⁵ The creative activity of Tinatin Mchedlishvili, a lay person, has also been very successful. For almost twenty years she has been working on creating and publishing collections of chants in honor of the saints, as well as paraklesis and akathist chants.¹⁶

Historically, the most accomplished connoisseurs of chanting were referred to as artists and chant teachers. In the later centuries, those who knew the full calendar of chants held the title of “full chanter” (*sruli mgalobelni*). It is noteworthy that Razhden Khundadze describes Anton Kutateladze’s wife, from the Chalaganidze family, as a full-fledged chanter, which was a great rarity.¹⁷ The special ability and distinction of Sister Sidonia of the Samtavro Women’s Monastery (1884–1964) is reflected in the title of “sweet chanter” given to her. The fact that a nun was honored with this title – the only other example in the history of the church was the sixth-century Romanos Tk’biladmgalobeli (the name means “sweet chanter”) – points to her special God-given talent.

Samtavro Convent and Georgian Chant

In the survival of the chanting tradition, the importance of convents established in the nineteenth century, especially the convents of Bodbe and Samtavro, is undeniable. Due to a lack of sources, we do not know what kind of chanting traditions the Georgian kingdom had before the nineteenth century. After the founding of the convent in 1820 there was no lack of listeners to Georgian chant; accord-

ing to the Iveria newspaper of 5 October 1890, “chanting by two troupes can be heard during service here.” It is clear from the materials of the convent and the National Archives¹⁸ that chanting was given special importance in the sanctuary of St. Nino. As it turns out, all the heads of the convent (abbesses or *hegumenia*) were chanters. According to the archival materials, the *hegumenia* “confesses and receives the Eucharist during all four yearly fasts. She knows Holy Writ, writing, reading, and chanting in Georgian.” The current head of the convent, Mother Ketevan (Kopaliani), who continues the tradition established two centuries ago with the monastery collection, also chants.¹⁹

The sisters of the Samtavro Monastery also spread knowledge and teaching of chant outside the parish. The teaching of Georgian chant under the leadership of the Worthy Mother Nino the Younger was included in the list of compulsory subjects in the School for Orphan Girls founded by her in 1866. The chants performed at St. Nino’s School were of the Svetitskhoveli Monastery school, also known as the “*Karbelaant k’ilo (mode)*.” The performance of Eastern Georgian hymns is still a strong tradition in the monastery, and with the blessing of the head of the convent, Mother Ketevan, the repertoire of the Svetitskhoveli school is prioritized. The sisters of Samtavro Monastery continue to take care of Georgian chants even today by engaging in liturgical practice, as well as through scholarly research dedicated to the history and theory of chanting.

Noble Women and Georgian Chanting

In ancient Georgia, the study of chants and *iermoi* held a special place in the childhood education system. In aristocratic circles, getting an education was a necessity for male and female children alike. The upbringing of girls and boys was thus based on common rules, and children of

12 These include the memory of 100,000 martyrs, the memory of the worthy Zebulon and Susanna, prayers and recitations composed in the name of various saints (Sadghesasts’aulo 2003).

13 Kirtadze 2006, 13.

14 In 2003 the Georgian Orthodox Church canonized Ekvtime Kereselidze (1865–1944) and named him Confessor, thanks to his work in the preservation of Georgian church chanting. The troparion for St. Ekvtime on the fourth tone was recorded by Ilia Jgharkava. <https://www.youtube.com/watch?v=bXbCYO1Lgho> [accessed, 06 May, 2022].

15 Kirtadze, 2006, 167.

16 Nozadze, 2013.

17 Khundadze, 1911, iv.

18 About archives materials see: in bibliography, Benashvili A.

19 Samkharadze, 2015.

both genders had to practice the art of chanting from an early age. Davit Machabeli, a well-known public figure of the time, made the following notes on the lack of chanting knowledge among nobles: “The princes and nobles of Imereti, even women, considered it a shame to be completely ignorant of chanting”.²⁰ This was why in Georgia “one could barely find a distinguished family that did not know how to chant”.²¹

Women were in charge of the adolescents’ upbringing, and in this regard they played a very important role, mainly in home education, but they also contributed to primary education provided by the monasteries. Often, as tutors, they even oversaw the learning process. We know that the education of Grigol Khandzteli²² was supervised by Nerse Eristavi’s wife, while King Tamar’s father, George III, was raised by his aunt Tamar (daughter of David the Builder), and his grandmother Gurandukhti (daughter of George I) was the tutor of George II, among others. The involvement of queens in home learning and chanting became a tradition in Georgia. As Polievktos Karbelashvili reports, “Queen Mariam’s²³ cultivation of learning was carried on by Queen Anna (of the Diasamidze family), the wife of King Irakli, who gathered the best-qualified people to raise her children and instilled in them an appreciation for learning and scholarship. Incidentally, she entrusted her son, Teimuraz (father of Irakli II), to the young Dimitri Khelashvili, who taught Georgian chanting to both Teimuraz and other nobles”.²⁴ The scope of Queen Mariam’s educational activities extended beyond the family circle. Thanks to Queen Mariam, the royal family became a chief patron of Georgian literature, church, and chanting. The queen held singers and chanters in especially high respect. Two-choir chants could be heard in the Queen’s palace and in the King’s halls, and “the sweet sound of the choir’s harmonious chanting fell on the worshipers’ ears” (Karbelashvili

1898: 61). Mariam, who was compared to Queen Tamar for her accomplishments, “was blessed with more kindness than anyone since Queen Tamar” (fig. 2).

The privileged position of the art of chanting and the queen’s attention to it can be clearly seen in the existence of two choirs at Mamia Gurieli’s house, where the ensemble created in the Queen’s name brought together the best chanters, who, as R. Khundadze tells us, were trained in chanting.²⁵

After the annexation of Georgia by Russia in 1801, along with the abolition of the independence (autocephaly) of the Georgian Church, traditional chanting came under attack. Russia wielded a purposeful campaign against Georgian chanting and the Georgian language as expressions of national identity. Georgian frescoes in churches were washed out and painted over with lime, worship in Georgian was abolished, and Georgian chants were contrasted with Russian chants, styled in the form of European harmony and polyphony. Time passed and centuries-old Georgian chants were slowly being forgotten, and the people faced the imminent danger of losing their precious cultural treasures.

An echo of the heartache caused by the struggle is expressed by Davit Machabeli, the nineteenth-century Georgian public figure and a big proponent of Georgian chanting, in connection with the decline of Georgian customs, among them the tradition of chanting. In an extensive essay titled “Georgian Morality,” he describes women’s attitude towards chanting in the past, expressing concern over the spread of contemporary Persian customs (qaidi): “Nowadays when the young have so little interest in Georgian chanting, it is without a doubt that women do not know much of Georgian chanting”.²⁶ The author praises the diligence of Catholic women in participating in the chanting process and recalls with regret the contribution

20 Machabeli, 2015, 45.

21 Khundadze 1911, I.

22 Grigol Khandzteli was a prominent ecclesiastical figure of the ninth century. The monasteries he founded in Tao-Klarjeti (historically a part of Georgia, today Turkey) became a powerful center of Georgian literature and hymnography in the ninth to tenth centuries. As is clear from the tenth-century hagiographic work of Giorgi Merchule, “The Life of Grigol Khandzteli,” significant attention was paid to the teaching of chanting in Klarjeti. Father Grigol knew the chants for the full calendar year, and he also compiled the “Annual iadgari,” a book that chronicles all the chants starting from Christmas through the end of the year.

23 Queen of Kartli in 1634–76, wife of King Rostom also known as Khosro Mirza.

24 Karbelashvili, 1898, 61.

25 Khundadze, 1911, iv.

26 Machabeli, 2015, p. 46–47.

of the nun Makrine, whom he refers to as “Makrina”: “We have to mention with praise the Catholic women, who – as I saw in Catholic church in Gori – chant psalms nicely with Italian notes and organ and adorn the church with their beautiful chants. Three hundred years ago, the nun Makrina created irmoi to be chanted in the name of her mother, the great holy martyr, queen Ketevan, and for other Georgian church fathers sanctified by our holy church. She wore only sackcloth, and, frostbitten from the austerity of her monastic life, she was devoted to liturgical work, and thus her name is remembered. She must have been worthy of more praise and respect than other women, however well-dressed and made up. Sister Makrina is for us, and will be even for our distant descendants, worthy of great praise and beloved, as the beautiful woman in every sense indeed. For every human can be good and worthy of love through chastity, rightfulness, and good deeds. Finally, he discusses how the process of hereditary transmission of the chanting tradition emphasized the women’s role and behavior and disapproves of the Persian influence on women: “In the time of the nun Makrina, though Georgians were much oppressed by foreign enemies, mothers would still teach their children chanting and the holy scripture, while fathers taught military ethics. Nowadays a lot of girls, instead of following their worthy mothers in love and worship of God, or in striving to leave an eternal name, party in an improper manner, sing the songs of Persian men, and willingly practice this skill. Children learn what they see their parents do”.²⁷

The Period of Exarchate and Georgian Women’s Chanting

It should also be noted that the exarchate policy perceived women’s chanting as less threatening than men’s and imposed fewer restrictions on the practice. During this period, women’s choirs functioned in monasteries, as well as in women’s theological, parish, and other schools. Chant compilations were created especially for the women’s repertoire. Among them was Andria Benashvili’s collection, which contains extremely interesting recommendations in terms of the methodology of teaching chant. According to the author, “This book contains the church hymns in Kartli-Kakhetian k’ilo (mode) compiled for a women’s

choir. Georgian k’ilo is completely preserved and presented clearly enough so that even someone not very well-versed in reading notates can easily understand and sing it. [...]Three-voice training is suitable for girls ages eleven to twelve. With younger ones it is enough to start learning the first voice. Chants should be performed calmly, sweetly and with feeling, but at the same time in an orderly way, and with a clear utterance of words. Screaming, shouting, or shrieking and chewing words will make chanting more difficult”.²⁸

This extensive commentary clearly shows the main principle of the study of chanting, the gradual inclusion of sounds: a) the first stage, learning the main melody, then b) the addition of the high bass or second voice, and finally c) combining the two voices with the bass (bani). Thus, after the first step of learning the main melody, the exercises are geared towards developing the skills of hearing the harmonies.

The response to the campaign against Georgian chanting launched the beginning of a new movement in the nineteenth century for Georgian church chanters to try to transcribe chants into staff notation. By transcribing many orally transmitted Georgian chants into the five-line European notation system, by the end of the nineteenth century, the ancient living tradition was saved.

After the Soviet annexation of Georgia, new restrictions were imposed on chanting and the Christian faith in general. Not only was chanting forbidden, but liturgical practices and rituals were also restricted. Thus, the natural chain of development of Georgian church music was broken, but the tradition was preserved through the transcriptions.

Modern Environment: The Practice and Research of Chanting

After the fall of the communist regime, the active process of restoring the tradition of Georgian chanting began, and it continues now. The role of women in this process is of great importance, as it has been historically. The initiative of a group of students at the Tbilisi State Conservatory to return the old Georgian church hymns to liturgical practice became a landmark in the history of Georgian chants in the 1980s. The formation of the Anchiskhati Choir turned out to be a strong impetus for the formation of other choirs,

²⁷ Machabeli, 2015, p. 47.

²⁸ Benashvili, Manuscript Q-1287.

including women's choirs. The choir of women from the Church of the Holy Father in Tbilisi was the first to support the Anchiskhati choir in 1989 and to be actively involved in the restoration of Georgian traditional chanting and its practice during worship. Since the 1990s, the process of creating women's choirs in various Georgian churches has gradually intensified. But women's education in the art of chanting was still largely based on the initiatives of private individuals. Women's choirs were formed in Tbilisi and different regions of Georgia, and immensely important for this development was the work of the female role model, singer and teacher Lia Salakaia, whose devotion and love for Georgian chanting and singing set an example for everyone²⁹. (Illustration 3 here) (fig. 3).

Most of the church choir conductors and choirs currently operating in Georgia are made up of Lia Salakaia's students. Always smiling, full of virtue and generosity, Lia Salakaia truly played a missionary role in spreading Georgian traditional songs and chants among the youth.

The involvement of women in chanting has continued until recently only as part of private initiatives. Since 2015, however, in accordance with the decision of the administrative staff of the University, young women were given the opportunity to receive advanced education in Georgian church chanting at the Giorgi Mtatsmindeli Institute of Ecclesiastical Chanting.³⁰ This decision had a positive impact on the development of women's creative potential. The graduates of the institute form choirs and apply the knowledge and skills acquired within the higher education program in creative-professional practice.

It is noteworthy that over the last thirty years the role of women in the development of ecclesiastical musicology has also become special. The development of this new research direction in Georgian musicology has been espe-

cially intense since the end of the 1980s. Significant here is the work of professor Manana Andriadze, whose name is connected with the establishment of the Church Music Laboratory and Church Music Department. In the works carried out under her guidance (the vast majority authors of these works are women) the range and topics of study are expanding and deepening, new methodologies are being developed, and studies are reaching a high academic level.³¹ Understanding the synthetic nature of church hymns and researching the history of liturgy in the context of hymnographic-liturgical artifacts – this is the new approach that has characterized the musicological study of church hymns since the '80s. The development of this research direction continues in the Doctoral Program³² in Ecclesiastical Musicology at the Tbilisi State Conservatory and at the Giorgi Mtatsmindeli Chanting University. In the new historical reality, the activities aimed at the protection and popularization of Georgian chants by women continue. The Georgian Chant Foundation, whose general director is a woman – Nana Gotua, is distinguished in this respect. Her support and the efforts made to protect, revive, and popularize Georgian chants are an expression of respect for Christian virtues, kindness, and national traditions.

Thus, over time, the official attitude of the church towards women's service and hymnographic creativity has changed. But the responsibility taken by women in the upbringing of the adolescent generation in Georgia, and in the protection of chanting, as we have seen, is stable and spans the entire history of church chanting. The tradition continues, for "women chanting to God do not abandon the memory of the Virgin's kind modesty, and patiently imitate the honorable holy sisters. They are faithful to their husbands and to their homes, and they bring up their children well"³³. The mission, which was started by

29 In 2019, Lia Salakaia was awarded by the Patriarch of Georgia, His Holiness and Beatitude Ilia II, the highest award of the Georgian Church, the Order of St. George.

30 The Giorgi Mtatsmindeli Chanting University was established in 2006 by Cathilicos –Patriarch of All Georgia Ilia II. Ioane (Kikvadze), the Archimandrite of Father David Monastery and Anzor Erkomaishvili (1940–2021) – the great guardian of Georgian folk songs were the founder of the university; financially supporter was the businessman and philanthropist, Mr. Vano Chkhartishvili. The graduates of the University (with the academic qualifications of Bachelor of Music in Georgian folk and Sacred Conducting) continue their professional activities in the regions, form ensembles, and engage in pedagogical activities.

31 See the work of Tamar Chkheidze (1997), Ekaterine Oniani (2004), Magda Sukhiashvili (2006), Davit Shughliashvili (2009) and Svimon Jangulashvili (2012). Also of note is the work of Khatuna Managadze (2006), carried out under the supervision of Prof. Rusudan Turtsunia.

32 Here with the blessing of Ilia II and the support of the prelate Igumenia Ketevan (Kopaliani) the only one nun-researcher – Nino Samkharadze is conducting reaserch.

33 Machabeli, 2015: 46.

St. Nino's enlightenment of Georgia, was embodied in the phenomenon of the Georgian woman. The sapling planted by St. Nino still bears good fruit in the case of Georgian women's devotion to chant.

REFERENCES:

- ამილახვარი, ილუმენია ნინო. [1915]. თბ., 2016.
- კოპლატაძე, გ., ნარკვევები ბიზანტიური ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორიაში. თბ., 2020.
- ბაგრატიონი, ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. რედაქტორი: ს. ყაუხჩიშვილი. თბ., 1973. ტ. IV.
- ბენაშვილი, ა., ქართლ-კახური კილოს საეკლესიო საგალობლები. შედგენილი ქალთა ხოროსთვის. ეროვნული არქივი. ხელნაწერი D-1287.
- გრიგოლ ღვთისმეტყველი, სიტყვა 37. <<https://www.newadvent.org/fathers/310237.htm> > [ნანახია 06.05.2022]
- გაბ. ივერია, 1894. 15 თებერვალი. N 35. გვ. 1. წიგნში: ქართული გალობის ქრონიკა. (რედ. დ. შულღიაშვილი). თბ., 2015, გვ. 240.
- კარბელაშვილი პ. ქართული საერო და სასულიერო კილოები. ისტორიული მიმოხილვა. ტფ., 1989.
- კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I. თბ., 1960.
- კირთაძე, ნ., (რედ.), ნათელი ქრისტესი. საქართველო. II ტომი. თბ., 2006.
- კოპლატაძე, გ., ნარკვევები ბიზანტიური ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორიაში. თბ., 2020.
- მაჩაბელი, დ., „ქართველთა ზნეობა“. წიგნი: ქართული გალობის ქრონიკა. ქართული გალობის ქრონიკა. (რედ. დ. შულღიაშვილი). თბ., 2015. გვ. 35-40.
- მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. 2, თბ., 1980.
- ნობაძე, თ., 2013. „როგორ იწერება წმინდათა დაუჯდომლები და პარაკლისები“. საზოგადოებრივ-რელიგიური ინტერნეტ ჟურნალი ამბიონი.
- < <http://www.ambioni.ge/rogor-iwereba-wmidanta-paraklisebi-da-daujdomlebi> >
- [ნანახია 06.05.2022]
- სადღესასწაულო, რომელ არს გამოკრებულ თუენი. თბ., 2003.
- სამთავროს დედათა მონასტრის არქივი, დოკუმენტი N 32.
- სამხარაძე ნ., (მონაზონი). 2015. სამთავროს მონასტრის სამგალობლო ტრადიციები XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე. საბაკალავრო ნაშრომი. თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორია.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. 24. ფ. 1461, N56.
- სურგულაძე, მ., მარიამ დედოფალი <https://qim.ge/mariam%20dedofali%20XVII%20s.html> [ნანახია 06.05.2022]
- წურწუშია რ. (რედ.), ქალთა როლი იუნესკოს მიერ აღიარებულ ევროპულ ტრადიციულ სასიმღერო კულტურებში/ Women's Role in UNESCO-Recognized European Traditional Singing Practices. თბ., 2022.
- თბ., 2022.
- ჭანიშვილი, გ., სამთავროს წმიდა ნინოს დედათა მონასტერი. მესამე შესწორებული გამოცემა. მცხეთა. სამთავრო. 2016.
- ქაფიაშვილი, იმ., ძველი ქართველი მწიგნობარი ქალები. თბ., 1994.
- ხუნდაძე, რ., ქართული გალობა: ლიტურჯია იოანე ოქროპირისა, ბასილი დიდისა და გრიგორი ღვთისმეტყველისა: პარტიტურა//ნოტებზე გადაღებული მღვდლის რაჟდენ თ. ხუნდაძის მიერ გურულ-იმერულ სადა კილოზე // ტფ., 1911.
- ჯაფარიძე, გ., დერთუფა და დერტავი: ქართული დედათა მონასტრები იერუსალიმში. წიგნში: კავკასია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი მიძღვნილი ზაზა ალექსიძის დაბადების 75 წლისთავისადმი. (მთ. რედ. დ. ჩიტუნაშვილი). თბ., 2012.
- Киприане (Керн). Литургия: гимнаграфия и эортология, 2002.
- Flanigan, Sabina. Hildegard of Bingen: A Visionary Life. : reprint Routledge, 1993.